

Juliusz Mroziński

*Uniwersytet Wrocławski*

*Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii*

*ORCID: 0000-0002-9738-6207*

*e-mail: [juliusz.mrozinski@uwr.edu.pl](mailto:juliusz.mrozinski@uwr.edu.pl)*

## Paradygmat kulturowej analizy prawa

### The Paradigm of Cultural Analysis of Law

#### Streszczenie

Tekst poddaje analizie pojęcie paradygmatu i sposób jego ujmowania w naukach humanistycznych i społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem nauk prawnych. Wstępne odniesienie do naturalistycznie zorientowanej wizji paradygmatu nauki oferowanej przez T. Kuhna stanowi punkt wyjścia dla refleksji nad perspektywą przyjmowaną w badaniach z zakresu stosunkowo nowego nurtu jurysprudencki, jaki stanowi kulturowa (kulturoznawcza) analiza prawa. W oparciu o nakreślone ujęcie paradygmatu kulturoznawczego w naukach prawnych podjęto próbę naświetlenia jądra regulacji Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

#### Słowa kluczowe

Kulturowa analiza prawa, kultura prawna, wartości prawa, wartości konstytucyjne

#### Abstract

The study aims to present the concept of paradigm applied within the humanistic and social science. Specifically the way of understanding a paradigm in legal science is a subject of exposure. The naturalistic perspective offered by T. Kuhn establishes the basis for reflections regarding the paradigm applied in law and culture studies. The key part of the text focuses on the cultural aspects of constitutional regulation in Poland, accordingly with currently binding Constitution of April the 2<sup>nd</sup> 1997.

#### Keywords

Cultural analysis of law, law and culture, values of law, constitutional values

## 1. Uwagi wstępne

Tradycja pozadogmatycznych badań nad prawem<sup>1</sup> sięga pierwszych dekad XX w. (niekiedy wskazuje się w tym względzie koniec wieku XIX<sup>2</sup>) i wiązana jest z popularyzacją podejścia funkcjonalistycznego do prawa<sup>3</sup>. Punkt zwrotny, jaki stanowić miało „wyłonienie teorii prawa z filozofii”<sup>4</sup>, przesądził nie tylko o otwarciu nauk prawnych na badania empiryczne, ale pozwolił dużo szerzej uchwycić sam społeczny fakt oddziaływania norm prawnych. Z powodzeniem można by pewnie bronić tezy o rozwoju nauk prawnych dokonującym się w procesie opisywanym przez Thomasa Kuhna na tle nauk przyrodniczych. Oto w odpowiedzi na kryzys dotychczas stosowanych metod i przyjmowanych założeń (nawarstwienie „anomalii”<sup>5</sup>) XX-wieczni badacze, stwierdzając, że dotychczasowy model uprawiania nauki o prawie nie oferuje satysfakcjonujących odpowiedzi na nurtujące ich problemy społeczne, odpowiadają przewartościowaniem akceptowanych schematów poznawczych i weryfikacją pozytywistycznego paradygmatu XIX-wiecznej jursprudencji.

Kulturoznawcze (tak jak socjologiczne, psychologiczne czy biologiczne) spojrzenie na prawo jest zakorzenione w idei przyświecającej pierwotnie realistom prawniczym. Już sam charakterystyczny dla badań prowadzonych w kierunku *Law & Culture* – popularny ostatnio zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych<sup>6</sup> – bliski idealizmowi prawnemu sposób ujmowania zjawiska obowiązywania norm społecznych wywołuje skojarzenia z postulatami zwolenników szkoły wolnego prawa. Tak jak realisci, kulturoznawcy prawniczy zauważają, że „prawo ustawowe jest jednym z wielu i zarazem nie najważniejszym czynnikiem kształtującym decyzję sędziego”<sup>7</sup>. Zwraca ponadto uwagę skoncentrowanie analiz kulturoznawczych na prawie w działaniu (*law in action*), utożsamianie rządów prawa z „praktyką społeczną”,

<sup>1</sup> Według podziału proponowanego przez Z. Murasa (*Podstawy prawa*, Warszawa 2015, s. 2–3; cyt. za: D. Kędzierski, *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 3, s. 7).

<sup>2</sup> K. Król, *Ruch wolnego prawa – czyli zapomniana koncepcja źródeł prawa*, [w:] Z. Kopania (red.), *Stosowanie prawa. Historia, praktyka i społeczeństwo*, Kraków 2021, s. 34.

<sup>3</sup> L. Dubiel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2009, s. 495.

<sup>4</sup> M. Zirk-Sadowski, *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa 2021, s. 220.

<sup>5</sup> M. Walczak, *Teoria paradygmatu i jej zastosowanie w naukach prawnych*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2015, nr 10, s. 72.

<sup>6</sup> Zob.: M. Mautner, *Three Approaches to Law and Culture*, „Cornell Law Review” 2011, vol. 96, s. 841; H. Wagatsuma, A. Rosett, *The Implications of Apology: Law and Culture in Japan and the United States*, „Law & Society Review” 1986, vol. 20, s. 461 i n.; N. Mezey, *Law as Culture*, „Yale Journal of Law & the Humanities” 2001, vol. 13, s. 35 i n.

<sup>7</sup> L. Dubiel, *op. cit.*, s. 496.

„społecznym sposobem bycia”<sup>8</sup>, ale nie tylko. Badania prawno-kulturowe zdradzają aspiracje w kierunku odkrycia powodów stojących za kształtem obowiązującej regulacji normatywnej.

Oryginalnym założeniem realizmu prawniczego miało być wyjęcie procesu wartościowania moralnego poza nawias prawa<sup>9</sup>. Nie stało to jednak na przeszkodzie badaniom pobudek kierujących ludźmi podejmującymi określone, prawnie relewantne zachowania. Wskazuje się, że wszystkie nurty postrealistyczne<sup>10</sup> wykazują silnie pragmatyczne zabarwienie<sup>11</sup>. O ile już od czasów Leona Petrażyckiego przedmiotem zainteresowania analizy prawno-psychologicznej było indywidualne, emocjonalne przeżycie sytuacji i zdarzeń prawnych przez jednostkę, o tyle socjologia prawa punktem wyjścia czyniła raczej zachowania całych grup społecznych<sup>12</sup>; podobnie jest z rozróżnieniem procesów w skali mikro i makro, stanowiących przedmiot zainteresowania ekonomicznej analizy prawa. Wszystkie te nurty zdradzają ambicję w kierunku kształtowania naukowej polityki prawa<sup>13</sup>, instrumentalnie skutecznego programowania procesów społecznych. Pod tym względem kulturowa analiza prawa wykazuje pewne podobieństwo do analizy psychologicznej i socjologicznej, wciąż eksploatowanych we współczesnych badaniach nad prawem. Poszukując wspólnego rdzenia różnych społecznych systemów normatywnych, zmierza do odtworzenia obrazu dóbr prawnych jak najbliższej odpowiadającego ich odbiorowi utrwalonemu

<sup>8</sup> P. Kahn, *The Cultural Study of Law: Reconstructing Legal Scholarship*, [w:] J. Leonard (red.), *Legal Studies as Cultural Studies: a Reader in (Post)Modern Critical Theory*, Chicago 1999 – cyt. za: N. Mezey, *op. cit.*, s. 45.

<sup>9</sup> L. Dubiel, *op. cit.*, s. 495. Prawdopodobnie też ta właśnie cecha zadecydowała o sukcesie realizmu w jego konfrontacji z prezentującymi skrajnie pod tym względem stanowiska naturalizmem (integracja moralności) i pozytywizmem (dezintegracja prawa i moralności) i pojawienie się licznych reminiscencji tego nurtu w latach 60. XX w. Realizm pierwotny w ogóle nie analizował relacji między prawem a moralnością, metafizycznym tłem sytuacji prawnej, lecz koncentrował się na zewnętrznych przejawach istnienia prawa, na prawnie doniosłych zachowaniach jednostek i ich konsekwencjach. Szerzej: A. Dyrda, *Realizm prawniczy a pozytywizm prawniczy*, „AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej” 2018, nr 1, s. 47 i n.

<sup>10</sup> Nazwę „postrealizm prawny” – za T. Stawekim (*Prawa podmiotowe – analiza teoretyczna, refleksja filozoficzna i etyczna*, Koło Naukowe Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 2020, [https://knfpifs.files.wordpress.com/2020/01/tifp\\_07a\\_prawa\\_podmiotowe\\_v.1.2.pdf](https://knfpifs.files.wordpress.com/2020/01/tifp_07a_prawa_podmiotowe_v.1.2.pdf) [dostęp: 23.01.2024]) – pozwalam sobie zaproponować dla nurtów nawiązujących do anty-metafizycznej myśli prawnej realistów XX-wiecznych. Przyjmuję, że równoprawnymi reprezentantami postrealizmu w nauce prawa mogą być badacze stosujący aparat badawczy nauk pokrewnych prawoznawstwu (w tym w szczególności analizę socjologiczną, psychologiczną, ekonomiczną czy kulturową).

<sup>11</sup> S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2006, s. 346.

<sup>12</sup> A. Kojder, *Przeszłość i teraźniejszość socjologii prawa w Polsce*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1–2, s. 51.

<sup>13</sup> A. Sylwestrzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 2015, s. 329.

w społecznej świadomości i podświadomości. Celem jest sformułowanie propozycji regulacji jak najtrafniej odzwierciedlających obiektywne potrzeby i zakres instytucjonalnej ochrony prawnej, a w konsekwencji nadanie prawu optymalnego, efektywnego charakteru. Tu – analogicznie jak ma to miejsce w przypadku nurtów typowo realistycznych – objawia analiza prawno-kulturowa preferencję w kierunku technicznej funkcji prawa<sup>14</sup>. Zakładając, że celem badań nad prawem w ogóle jest tworzenie „dobrego prawa”<sup>15</sup>, przyjąć można, że nurty postrealistyczne wciąż mają przed sobą istotne perspektywy rozwojowe.

Stanowisko, w myśl którego punktem centralnym analizy teoretycznej w naukach prawnych czyni się wartości, z powodzeniem przyjmuje się współcześnie jako punkt wyjścia w różnych dziedzinach badań prawniczych<sup>16</sup>. Tego rodzaju postawa badawcza nawiązuje do interdyscyplinarnego sposobu zapatrywania się na samo zjawisko prawa. Uwzględniając w badaniach prawniczych perspektywę kulturoznawczą, badacz minimalizuje ryzyko zawężenia trafności wyprowadzanych wniosków na skutek formalno-dogmatycznej ortodoksji. Gotowość do podjęcia dodatkowego wysiłku metodologicznego, którego wymaga krytyczny przegląd piśmiennictwa, nagrodzona zostaje przez wielopłaszczyznową dostępność poznawczą fenomenu prawa postrzeganego jako artefakt kulturowy. Tak jak w dominującej opinii kulturoznawców jądro różnorodnie rozumianej kultury stanowią wartości<sup>17</sup>, tak też kształtować miałyby się zamknięta głęboko pod nawarstwieniami struktur językowych istota każdej kultury normatywnej – w tym prawa. Dość zauważyć, że pojęciem wartości operuje wprost art. 2 Traktatu o Unii Europejskiej<sup>18</sup> czy też dwukrotnie wstęp do Konstytucji RP<sup>19</sup>.

<sup>14</sup> M. Walczak, *Teoria paradygmatu...*, s. 69.

<sup>15</sup> Tak M. Zirk-Sadowski, *op. cit.*, s. 168.

<sup>16</sup> Co charakterystyczne, ten z pozoru teoretyczny punkt widzenia satysfakcjonuje zarówno specjalistów z zakresu dogmatyki prawa, jak i badaczy analizujących zagadnienia praktyczne. Zob.: A. Kotowski, *Wartości w prawie*, [w:] *idem*, A. Syryt (red.), *Wartości Unii Europejskiej w świetle art. 2 Traktatu o Unii Europejskiej*, Warszawa 2023; J. Zimmermann, *Wartości w prawie administracyjnym*, Warszawa 2015; P. Obacz, *Wartości w prawie międzynarodowym a prawo praw człowieka*, [w:] J. Owsinski (red.), *Regionalne systemy ochrony praw człowieka wobec wyzwań dla współczesnego prawa międzynarodowego*, Kraków 2015; O. Bogucki, *Rola wartości w interpretacji prawa. Ujęcie normatywne*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 2.

<sup>17</sup> G. Żuk, *Kultura w kontekście wartości*, [w:] *idem*, *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin 2016, s. 87–117.

<sup>18</sup> Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), Dz. Urz. UE C 202/1 z 7.06.2016 r. Szeroko na temat roli wartości w prawie UE w opracowaniu zbiorowym pod redakcją A. Kotowskiego i A. Syryt, *op. cit.*

<sup>19</sup> Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 319 ze zm. i ze zprost.

Celem niniejszej pracy jest nie tyle ukazanie ogólnego pokrewieństwa dyscypliny nauk społecznych, jaką stanowią nauki prawne, wobec dyscypliny nauk o kulturze i religii zaliczanej (przynajmniej w ujęciu normatywnym<sup>20</sup>) do nauk humanistycznych, co próba odkodowania wspólnego paradygmatu obu części wiedzy. Mając na względzie płaszczyznę nauk prawnych oraz szerzej – nauk społecznych i humanistycznych odrębnie – analizie poddaje znaczenie pojęcia paradygmatu (ze szczególnym uwzględnieniem paradygmatu prawoznawstwa) oraz weryfikuję najważniejsze propozycje definicyjne. Podejmując próbę praktycznego zastosowania zaproponowanej perspektywy paradygmatu kulturowych badań nad prawem, przedstawiam najszerzej akceptowane typologie, hierarchie, katalogi i próby systematyzacji wartości, które w polskim systemie prawnym objęto ochroną. Staram się następnie ustalić ich rolę społeczną oraz funkcję spełnianą w skali makro (całego porządku prawnego). W badaniach stosuję metody odpowiadające specyficznym potrzebom obszarów poddawanych studiom. Ustalając zakres pojęć teoretycznych, prowadzę krytyczny przegląd piśmiennictwa; naświetlając zaś materie związane z prawem obowiązującym, posługuję się metodą formalno-dogmatyczną. Sformułowanie hipotez co do wartości uznanych przez prawo obowiązujące oraz określenie ich konsekwencji społecznych stwarza konieczność odwołania się do metody aksjologicznej<sup>21</sup>.

## 2. Paradygmat nauk społecznych i humanistycznych względem prawoznawstwa

Piotr Kantor-Kozdrowicki, nawiązując do teorii T. Kuhna, formułuje trzy komplementarne definicje paradygmatu użyteczne względem badań prawniczych<sup>22</sup>. Paradygmat stanowi – po pierwsze – „zbiór powtarzających się quasi-standardowych ilustracji rozmaitych teorii [...] w ich pojęciowych, doświadczalnych i instrumentalnych zastosowaniach”<sup>23</sup>; po drugie „pewne akceptowane wzory faktycznej praktyki naukowej [...] obejmujące równocześnie prawa, teorie, zastosowania i wyposażenie

<sup>20</sup> Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz. U. poz. 2202.

<sup>21</sup> Przyjmuję rozumienie metody aksjologicznej odpowiadające propozycji D. Kędzińskiego (*op. cit.*, s. 44). Rozważam „wpływ systemu wartości przyjętego przez dane społeczeństwo (prawodawcę) na zakres dopuszczalnych implikacji prawnych [...] dla różnych zjawisk prawnych”.

<sup>22</sup> P. Kantor-Kozdrowicki, *Racjonalność prawodawcy jako paradygmat nauk prawnych*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2018, vol. 7, no. 1, s. 96–98.

<sup>23</sup> T.S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 2009, s. 85 – cyt. za: P. Kantor-Kozdrowicki, *op. cit.*, s. 97.

techniczne tworzące model, z którego wyłania się jakaś szczególna, zwarta tradycja badań naukowych”<sup>24</sup>; po trzecie „określoną i aprobowaną w danym miejscu i czasie przez grono uczonych teorię lub zbiór teorii naukowych”<sup>25</sup>. W ujęciu Agaty Cebery propozycja „paradygmatu” T. Kuhna daje się sprowadzić do „zbioru ogólnych założeń teoretycznych, praw i technik ich stosowania”<sup>26</sup>. Nie ulega wątpliwości – tym bardziej na tle kontrowersji towarzyszących czynieniu użytku z koncepcji Kuhna w obszarze nauk społecznych<sup>27</sup> – że problem odpowiedniości powyższych definicji można z powodzeniem poddawać głębszej eksploatacji. Mając na uwadze zasadzający się na stosowalności badawczej praktyczny wydźwięk każdej z nich, pozwalam sobie zaproponować uzupełnienie na potrzeby niniejszego wywodu pojęcia paradygmatu o element pragmatyczny, przez który rozumiem cel prowadzenia badania nad prawem (i badań naukowych w ogóle) – rozwiązywanie problemów badawczych. Prawo stanowi najbardziej doniosły, najsilniej ingerujący w autonomię jednostki społeczny system normatywny. Pozostaje rolą nie tyle legislatora, jakkolwiek odpowiada on bezpośrednio za kształt przepisu prawnego wyposażonego w walor obowiązujący, co dogmatyków, teoretyków i filozofów prawa inspirowanie nauki prawa w kierunku korygowania stopnia społecznej przystawalności rozwiązań prawnych. Tłem dla każdego badania prawniczego, jakiegokolwiek nie byłyby one proveniencji, jest prawnie kwalifikowane zachowanie człowieka. Choćby i doraźny punkt widzenia nie uwzględniał jego oceny (poza atrybutem pełnoprawności albo bezprawności), ostatecznie możliwe będzie uczynienie go punktem odniesienia dla kategorii dobra lub zła. Celowość stałej optymalizacji, ulepszania instytucji prawnych jest niejako dorozumiana w związku ze spełnianymi przez systemy prawne funkcjami społecznymi<sup>28</sup>. Celowościowa perspektywa paradygmatu badań nad prawem prowadzonych przy wykorzystaniu narzędzi analizy kulturowej pozwala również dużo szerzej – historycznie – spojrzeć na istotę prawa, jego rolę spełnianą na różnych etapach rozwoju społeczeństw i państw.

<sup>24</sup> *Ibidem*, s. 97.

<sup>25</sup> *Ibidem*, s. 97.

<sup>26</sup> A. Cebera, *Analiza rozwoju teorii dotyczących rozgraniczenia prawa publicznego i prywatnego przy zastosowaniu paradygmatu Thomasa S. Kuhna*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2015, nr 87, s. 30.

<sup>27</sup> Kuhn za kontekst swoich ustaleń przyjmował nauki przyrodnicze. Szerzej na temat przystawalności Kuhnowskiego paradygmatu do badań prowadzonych na gruncie nauk prawnych u Michała Walczaka (*Teoria paradygmatu...*, s. 71 i n.).

<sup>28</sup> Przegląd społecznych funkcji spełnianych przez prawo na tle socjologicznym oferuje Jakub Mirek (*O społecznej naturze i funkcji prawa. Analiza na przykładzie kryzysu wokół Trybunału Konstytucyjnego w Polsce z grudnia 2015 roku*, „Czas Kultury” 2020, nr 4, s. 45 i n.).

Obraz już wstępnie komplikować może wspomniany fakt zaliczenia na podstawie § 1 rozporządzenia w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych nauk o kulturze i religii do nauk humanistycznych. Taki, jak się wydaje dość arbitralnie narzucony przez prawodawcę stan rzeczy, zdaje się sugerować odrębność podstawowych założeń towarzyszących uprawianiu nauki o kulturze od paradygmatu prawoznawstwa. Trudno zgodzić się ze stwierdzeniem, jakoby analiza kulturowa stanowić miała w przeważającej mierze analizę historyczną<sup>29</sup>. Ten sam prawodawca zaliczył do jednej dziedziny nauki („Dziedzina nauk społecznych”) z powodzeniem uprawiane w sposób synkretyczny nauki prawne, ekonomię i finanse, nauki socjologiczne oraz psychologię. Dość w tym miejscu zauważyć, że historia czy filozofia, zakwalifikowane w poczet nauk humanistycznych, stanowią samodzielny obszar badań prawniczych. Paradygmat nauk humanistycznych, co do zasady zorientowany antynaturalistycznie, doskonale koresponduje z treściami odczytywanymi pod rozległą znaczeniowo nazwą „prawo”. Nie chciałbym zajmować w tym miejscu zdecydowanego stanowiska w sporze o stopień zewnętrznej integracji nauk prawnych. Posługując się pewnym uproszczeniem, pozwolę sobie jednak zauważyć istotne pokrewieństwo między dyscyplinami w podobnym stopniu dopuszczającymi wykorzystanie technik empirycznych. Badania empiryczne stanowią podstawową metodę rozwoju nauk przyrodniczych i są sukcesywnie wdrażane w naukach społecznych<sup>30</sup>, które usytuować dają się w roli pośrednika między dziedzinami humanistycznymi (sceptycznymi względem naturalistycznych metod poznania) a przyrodniczymi. Tę interdyscyplinarną relację zilustrować można, posługując się metaforą osi, na której na dwóch przeciwległych biegunach znajdują się dziedziny zorientowane naturalistycznie (nauki przyrodnicze) oraz antynaturalistycznie (nauki humanistyczne). Naukom społecznym, którym proponuję przeznaczyć miejsce na środku osi, odpowiadałaby w tym układzie orientacja paranaturalistyczna.

<sup>29</sup> Za zastosowaniem różnorodnych metod empirycznych w kulturoznawstwie opowiada się Robert Boroch (*Etap wstępnego poznawania i wizualizacje w badaniach kulturoznawczych*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2016, nr 3, s. 27 i n.); A. Chojniak (*Emocje jako przedmiot badań kulturowych*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2013, nr 3, s. 47 i n.). M. Walczak wskazuje, że kulturoznawstwo w istotnym zakresie cechuje się metodologiczną autonomią oraz podkreśla multidyscyplinarny charakter badań prowadzonych w jej obszarze (*Między dyscypliną a badaniami interdyscyplinarnymi: uwagi o metodologicznym statusie kulturoznawstwa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2010, nr 1, s. 24).

<sup>30</sup> Dość zauważyć, że przedstawiciele psychologii wprost mianują się przedstawicielami nauki empirycznej. Zob. J. Wilsz, *Możliwości psychologii jako nauki empirycznej w zakresie rozwiązywania problemów jednostki*, Poznań 2019, s. 3 i n.



### 3. Wartości jako paradygmat nauki o kulturze i nauki o prawie

Trudno powiedzieć, aby w piśmiennictwie prawniczym panowała zgoda w kwestii określenia desygnatów nazwy „wartość prawa”. Wychodząc od definicji wartości *in abstracto*<sup>31</sup>, aprobuje się w tym względzie pewne elementy akcentujące pozytywną ocenę określonego stanu rzeczy<sup>32</sup>. Pozytywistyczny (co do zasady) kształt społecznego prawa, zmierzając w kierunku zjednoczenia koncepcji państwa, prawa i społeczeństwa, sugeruje, aby pod uwagę wziąć tu w pierwszym rzędzie stany rzeczy mające znaczenie z punktu widzenia kolektywu. Znaczenie to powinno być do tego stopnia doniosłe, że istnieje ogólna zgoda co do charakteru oceny i sposobu reakcji<sup>33</sup>. Wartość prawa rozumieć można jako pozytywną ocenę samego systemu normatywnego, skutków jego istnienia i stosowania w społeczeństwie. Obserwując, jak prawo spełnia stawiane mu cele, jak chroni wartości kulturowe, przypisujemy mu wartość samoistną; kształtuje się autorytet prawa<sup>34</sup>. Pierwotną rolę wobec takiego wtórnego, aktywnego wartościowania prawa odgrywają oceny znajdujące się niejako „w prawie”. Pozostając we wspomnianym już paradygmacie prawa pozytywnego, wartością w prawie określić można stany rzeczy, hipotetyczne układy stosunków społecznych, które skłoniły prawodawcę do sformułowania ich oceny oraz podjęcia decyzji o kierunkowym zaangażowaniu w rozważany stosunek prawny państwa. Nie rozstrzygając sporu o ewentualnie walidacyjny charakter pozapozytywistycznych systemów normatywnych względem prawa stanowionego, stwierdzić można, że przynajmniej w demokratycznym państwie prawnym wartości uwzględnione (wyrażone językowo) przez prawodawcę w systemie prawnym („wartości wewnętrzne prawa” w ujęciu Jerzego Wróblewskiego<sup>35</sup>) stanowią

<sup>31</sup> Sposób definiowania wartości jest uzależniony od charakteru nauki, w ramach której próby ich opisu się dokonuje. O ile w naukach pokrewnych psychologii akcentuje się subiektywny wymiar wartości, więc głównie ich relewantność emocjonalną, o tyle na gruncie nauk humanistycznych poglądy badaczy wydają się koncentrować na ich intersubiektywnym i obiektywnym aspekcie, odwołując się do znaczenia pewnych stanów rzeczy z punktu widzenia społecznego istnienia jednostki. Zob.: J. Podlaszczak, *O wartościach*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2000, nr 7, s. 228–232; J. Rodzeń, *W stronę aksjologii nauki*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 1999, nr 24, s. 1–2; H. Kurczab, *Z problemów wartości i wartościowania (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2012, nr 72, s. 9–12. Aprobowana definicja wartości zawsze cechuje się funkcjonalizacją ze względu na charakterystykę nauki, na gruncie której pojęcie to znajduje zastosowanie.

<sup>32</sup> M. Kordela, *Zasady prawa jako normatywna postać wartości*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2006, R. LXVIII, z. 1, s. 42.

<sup>33</sup> W. Dziedziak, *Slusznosc jako wartosc prawa*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15, s. 73.

<sup>34</sup> J. Raz, *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford 1979, s. 28–29.

<sup>35</sup> Z. Pulka, *Wykładnia prawa jako działanie optymalizacyjne*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2020, t. CXX, cz. 1, AUWr No. 3978, s. 82 – cyt. za: J. Wróblewski, *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław 1973, s. 47 i n. Por. J. Leszczyński, *Wartości w teorii prawa Jerzego Wróblewskiego*, „Filo-



refleks kodu kulturowego społeczeństwa. Instytucjonalny patronat państwowy, jakkolwiek przynajmniej zgodnie z założeniami teorii demokracji przedstawicielskiej potwierdza istnienie w społeczeństwie generalnego konsensusu co do wartości chronionych normami prawnymi, nie przesądza o ich wyniesieniu ponad ogół wartości kulturowych. Wciąż istnieją bowiem pozaprawne kryteria dla formułowania ocen („wartości zewnętrzne prawa”)<sup>36</sup>, inspirujące i ograniczające prawodawcę pozytywnego<sup>37</sup>. Odnotować warto funkcję spełnianą w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego przez wartości zewnętrzne prawa przed wejściem w życie Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.<sup>38</sup>

Nie będzie istotnym nadużyciem, jak się wydaje, stwierdzenie, że fundament pod paradygmat badań kulturowych nad prawem w nauce polskiej położył Zygmunt Ziemiński, formułując rozwiniętą normatywną koncepcję źródeł prawa. Wyraźne odróżnienie „komponentu językowego” oraz „komponentu realnego”<sup>39</sup> norm prawnych było z jednej strony przejawem ostatecznego, krytycznego rozliczenia się teorii prawa z radykalnym pozytywizmem, z drugiej wyrażało charakterystyczną dla przedstawicieli epoki lat 60. i 70. w nauce interdyscyplinarną postawę w badaniach prawniczych<sup>40</sup>. Założenia ideologiczne prawodawcy, ukazywane przez twórcę „szkoły poznańskiej” w roli podstawowego elementu kształtującego reguły walidacyjne norm prawnych, współcześnie dają się odczytać jako spójny system wartości pozwalający na konceptualizację wizji świata przekładanej następnie na treść przepisów prawnych – swoisty pomost między kulturą ogólnospołeczną a systemem normatywnym. Podkreślając pozaformalną stronę kompetencji prawotwórczych<sup>41</sup>, jak również wzbogacając teorię racjonalności prawodawcy o aspekt racjonalności aksjologicznej, Z. Ziemiński przyczynił się do utrwalenia obrazu prawa nie tyle jako faktu językowego, co skomplikowanego zjawiska społecznego, dzięki czemu przesądził o rewolucji w polskiej dogmatyce i orientacji badawczej kolejnych pokoleń prawników.

---

zofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2013, nr 2, s. 269 i n.; B. Greczner, *Precedens a spójność aksjologiczna prawa w ujęciu Ronalda Dworkina*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2010, t. LXXXII, AUWr No. 3171, s. 33.

<sup>36</sup> J. Leszczyński, *op. cit.*, s. 269.

<sup>37</sup> J. Sozański, *Zasada demokratycznego państwa prawnego w polskiej praktyce prawnej*, „Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula” 2014, nr 4, s. 33–34.

<sup>38</sup> L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2019, s. 76; J. Leszczyński, *op. cit.*, s. 272.

<sup>39</sup> M. Kordela, *Teoria prawa Zygmunta Ziemińskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2015, nr 1, s. 233.

<sup>40</sup> *Ibidem*, s. 231.

<sup>41</sup> Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa-Poznań 1978, s. 80 i n. – cyt. za: M. Kordela, *Teoria prawa Zygmunta Ziemińskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2015, nr 1, s. 232.

Rozliczne typologie proponowane w literaturze uwzględniają wspomniane już podział wartości prawa na wewnętrzne i zewnętrzne, ale również – za Marzeną Kordelą – na bezpośrednie i pośrednie, wysokie, pierwotne, wtórne, konkretne, abstrakcyjne, i wreszcie podstawowe, istotne w kontekście samego „konstruowania systemu prawa”<sup>42</sup>. O ile dostępność poznawcza samych wartości pozostaje poważnie ograniczona, szczególnie dla osób spoza określonego kręgu kulturowego, o tyle wyobrażalna jest próba ich rekonstrukcji w oparciu o ich znormatywizowaną postać, jaką tworzyć mają zasady prawa<sup>43</sup>. Próby odtworzenia katalogu uniwersalnie akceptowanych zasad (a więc i wartości) współczesnego prawa, zwłaszcza zachowując wzgląd na przyjętą powyżej hipotezę o kulturowej funkcjonalizacji systemów normatywnych, wydają się zabiegiem tyle skomplikowanym, co bezproduktywnym. Zaryzykować można twierdzenie, że brak generalnego konsensusu w tej dziedzinie skutkuje redukcją do minimum katalogu oraz zakresu zastosowania ogólnych zasad prawa w prawie międzynarodowym<sup>44</sup> – nie brak głosów odmawiających prawu narodów charakteru systemowego w ogóle<sup>45</sup>, nie mówiąc już o szerszym konsensusie w sprawie dóbr obejmowanych międzynarodową ochroną prawną. Tego rodzaju kontrowersje stanowią, jak można przypuszczać, cechę wyróżniającą normatywne porządki multicentryczne, oderwane od konkretnego konstytucyjnego kontraktu społecznego. Już między systemami prawa należącymi do jednej rodziny istnieją istotne różnice w sposobie rozumienia wartości konstruujących system prawny. W tym kontekście, podejmując się porównania różnych rodzin, kultur czy też typów prawa<sup>46</sup> pod względem rekonstruowanych przez nie wartości podstawowych, badacz zmuszony jest utrzymać rozważania na relatywnie wysokim poziomie ogólności. Stąd też, ze względu na ramy opracowania, poniżej biorę pod uwagę podstawowe (konstrukcyjne) zasady (wartości) systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej, polski system prawny czyniąc przykładem implementacji określonych wartości.

<sup>42</sup> M. Kordela, *Zasady prawa...*, s. 47; podobnie A. Kość, *Relacja prawa i wartości w społeczeństwie otwartym*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998, t. VIII, s. 112.

<sup>43</sup> *Ibidem*, s. 41–42. Podobnie: R. Dworkin, *Law's Empire*, Londyn 1986, s. 217–22; L. Leszczyński, G. Maroń, *Pojęcie i treść zasad prawa oraz generalnych klauzul odsyłających. Uwagi porównawcze*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2013, nr 1, s. 84–86. W ujęciu Ronalda Dworkina podmiot dokonujący interpretacji prawa pozostaje częścią wspólnoty interpretacyjnej nazywanej „wspólnotą wartości”.

<sup>44</sup> M. Shaw, *International Law*, Nowy Jork 2008 s. 98–109; W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014, s. 129 i n. Akcentuje się zgodę aktorów międzynarodowych w kwestii zasady słuszności oraz istotną rolę zasady dobrej wiary i zasady nieprzeczenia własnym aktom (*estoppel*).

<sup>45</sup> Był to postulat ruchu negatoryjnego w prawie międzynarodowym. Szerzej: R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005, s. 23.

<sup>46</sup> R. Tokarczyk, *Współczesne kultury prawne*, Warszawa 2012, s. 94–95.

Konstrukcyjna wobec systemu prawnego funkcja wartości przejawia się w umiejscowieniu zasad prawa w początkowej części aktu normatywnego<sup>47</sup>. Wyzwanie odtworzenia zbioru zasad (wartości) podstawowych w systemie prawa polskiego jest o tyle ułatwione, że Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. przyjęła bezprecedensową w historii polskiego konstytucjonalizmu kelsenowską<sup>48</sup> koncepcję zamkniętego, dychotomicznego systemu prawa, przeznaczając zasadom miejsce w aktach znajdujących się najwyżej w hierarchii prawa krajowego. W polskim porządku prawnym zasad podstawowych poszukiwać należy przede wszystkim w Konstytucji RP, następnie w kodeksach i ustawach, których tytuł ujęty został w sposób rzeczowy<sup>49</sup> („Prawo”, „Ordynacja”, „Karta”)<sup>50</sup>. Lech Garlicki, analizując przepisy rozdziału I Konstytucji RP, wyróżnia siedem zasad ustroju Rzeczypospolitej: zasadę suwerenności narodu, zasadę niepodległości i suwerenności państwa, zasadę demokratycznego państwa prawnego, zasadę społeczeństwa obywatelskiego, zasadę podziału władz, zasadę społecznej gospodarki rynkowej oraz zasadę przyrodzonej godności człowieka<sup>51</sup>. Do tego katalogu część doktryny postuluje dodanie zasady państwa unitarnego<sup>52</sup>, zasady zwierzchnictwa Narodu<sup>53</sup>, zasady republikańskiej formy rządów<sup>54</sup>,

<sup>47</sup> Przepisy stanowiące zasady danej gałęzi prawa lokuje się najczęściej w pierwszej jednostce systematyzacyjnej ustawy (dziale, tytule, księdze, części). W przypadku Konstytucji RP na rzecz zasad ustroju i praw podstawowych zarezerwowano rozdziały I i II, przy czym szczególny status przypada rozdziałowi III (jak zauważa się w doktrynie – regulacji szczególnej na tle europejskich rozwiązań konstytucyjnych) stanowiącemu kompilację reguł uznania. Kwestią dyskusyjną jest, na ile przepisy rozdziału III stanowią refleksy zasady państwa prawnego (art. 2), na ile zasady praworządności (art. 7, art. 83), a na ile stanowią mogłyby przejaw samoistnej formalnoprawnej aksjologii. Zob.: M. Bernaczyk, *Źródła prawa*, [w:] R. Balicki et al., *Konstytucja i prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2021, s. 177–185; L. Garlicki, *op. cit.*, s. 137 i n.

<sup>48</sup> M. Granat, *Stosowanie a przestrzeganie Konstytucji RP*, „Studia Prawnicze” 2022, nr 2, s. 62; podobnie M. Bernaczyk, *Źródła prawa...*, s. 138.

<sup>49</sup> M. Błachut, J. Kaczor, W. Gromski, *Technika prawodawcza*, Warszawa 2008, s. 10–11.

<sup>50</sup> Choć polskiemu systemowi prawa konstytucyjnego aktualnie nie są znane instytucje ustaw konstytucyjnych, organicznych, ramowych czy referendalnych (M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I–II. Komentarz*, Warszawa 2016, art. 87), to racjonalny ustawodawca, określając w tytule regulacji jej przedmiot w sposób rzeczowy, sugeruje spełnianie przez daną ustawę funkcji unifikacyjnej w danej dziedzinie prawa. Nie przesądza to oczywiście o ponadstandardowej mocy prawnej takiej ustawy, a stanowi raczej swoisty postulat wobec legislatury (która powinna zapobiegać rozdrobnieniu materii prawnej) oraz judykatury (w zakresie uwzględnienia optymalizacyjnej roli stanowiących zasady przepisów początkowych). Kodeksy i ordynacje obejmuje Konstytucja RP szczególną ochroną, wyłączając możliwość postępowania ustawodawczego z projektami kodeksów w trybie pilnym (art. 123) oraz zakazując jakichkolwiek zmian ordynacji podczas stanów nadzwyczajnych (art. 228 ust. 6, tzw. zasada ochrony podstaw systemu prawnego).

<sup>51</sup> L. Garlicki, *op. cit.*, s. 68.

<sup>52</sup> R. Balicki, *Zasada państwa jednolitego (unitarnego)*, [w:] R. Balicki et al., *op. cit.*, s. 113–114.

<sup>53</sup> O. Hałub-Kowalczyk, *Zasada zwierzchnictwa Narodu*, [w:] R. Balicki et al., *op. cit.*, s. 114–115.

<sup>54</sup> M. Masternak-Kubiak, *Zasada republikańskiej formy rządów*, [w:] R. Balicki et al., *op. cit.*, s. 115–118.

zasady zrównoważonego rozwoju<sup>55</sup>, zasady legalizmu<sup>56</sup>, zasady nadrzędności konstytucji<sup>57</sup> oraz reguły przestrzegania prawa międzynarodowego<sup>58</sup>.

## 4. Podsumowanie

Katalog samych tylko konstytucyjnych zasad (wartości) podstawowych, poza aspektem formalnym (zasada niepodległości i suwerenności państwa, podziału władz, państwa unitarnego, nadrzędności konstytucji, legalizmu i przestrzegania prawa międzynarodowego), zdradza bardzo silne aspiracje materialne, pewną wizję świata i roli pełnionej w nim przez człowieka (społeczeństwo obywatelskie, społeczna gospodarka rynkowa, godność człowieka, zrównoważony rozwój i solidarność społeczna). Uwagi czynione w kontekście prawa polskiego można z powodzeniem odnieść do prawa państw reprezentujących tę samą grupę kulturową. W ten sposób dokonuje się kulturowe zdeterminowanie prawa, wyraźne na najwyższym szczeblu hierarchii formalnej źródeł prawa. Szczególnie silny nacisk kładziony przez regulację normatywną na ochronę godności człowieka uwidacznia wpływ na konstytucjonalizm polski niemieckiej kultury prawnej. Wartością chronioną przez całą grupę zasad pozostaje wspólny dobrobyt materialny. Trudno wyobrazić sobie budowanie ogólnego dostatku w społeczeństwie nieuznającym bezwzględności i przyrodzonego charakteru godności, pozbawionym środków ochrony wolności i praw, w tym podstawowych praw człowieka, ograbionym z pluralizmu, możliwości wpływania przez państwo na gospodarkę. Niewyrażonym wprost celem normatywizacji wartości za pomocą zasad prawa jest wyposażenie instytucji w autorytet gwarantujący przestrzeganie norm społecznych oraz realizacja – jakkolwiek w zarysie – określonego projektu społecznego.

## Bibliografia

### Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 483, poz. 78 ze zm. i sprost.

Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz. U. poz. 2202.

---

<sup>55</sup> *Ibidem*, s. 118–120.

<sup>56</sup> M. Jabłoński, O. Hałub-Kowalczyk, *Zasada legalizmu*, [w:] R. Balicki *et al.*, *op. cit.*, s. 121–122.

<sup>57</sup> M. Bernaczyk, *Zasada nadrzędności konstytucji*, [w:] R. Balicki *et al.*, *op. cit.*, s. 128.

<sup>58</sup> M. Masternak-Kubiak, *Przestrzeganie prawa międzynarodowego*, [w:] R. Balicki *et al.*, *op. cit.*, s. 133.

## Literatura

- Balicki R. et al., *Konstytucja i prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2021.
- Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.
- Błachut M., Kaczor J., Gromski W., *Technika prawodawcza*, Warszawa 2008.
- Bogucki O., *Rola wartości w interpretacji prawa. Ujęcie normatywne*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 2.
- Boroch R., *Etap wstępnego poznawania i wizualizacje w badaniach kulturoznawczych*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2016, nr 3.
- Cebera A., *Analiza rozwoju teorii dotyczących rozgraniczenia prawa publicznego i prywatnego przy zastosowaniu paradygmatu Thomasa S. Kuhna*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2015, nr 87.
- Chojniak A., *Emocje jako przedmiot badań kulturowych*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2013, nr 3.
- Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2014.
- Dubiel L., *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2009.
- Dworkin R., *Law's Empire*, Londyn 1986.
- Dyrda A., *Realizm prawniczy a pozytywizm prawniczy*, „AVANT. Pismo Awangardy Filozoficzno-Naukowej” 2018, nr 1.
- Dziedziak W., *Śluszność jako wartość prawa*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15.
- Filipowicz S., *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2006.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2019.
- Granat M., *Stosowanie a przestrzeganie Konstytucji RP*, „Studia Prawnicze” 2022, nr 2.
- Greczner B., *Precedens a spójność aksjologiczna prawa w ujęciu Ronalda Dworkina*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2010, t. LXXXII, AUWr No. 3171.
- Kahn P., *The Cultural Study of Law: Reconstructing Legal Scholarship*, [w:] J. Leonard (red.), *Legal Studies as Cultural Studies: a Reader in (Post)Modern Critical Theory*, Chicago–London 1999.
- Kantor-Kozdrowicki P., *Racjonalność prawodawcy jako paradygmat nauk prawnych*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2018, vol. 7, no. 1.
- Kędzierski D., *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 3.
- Kojder A., *Przeszłość i teraźniejszość socjologii prawa w Polsce*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1–2.
- Kordela M., *Zasady prawa jako normatywna postać wartości*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2006, R. LXVIII, z. 1.
- Kordela M., *Teoria prawa Zygmunta Ziemińskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2015, nr 1.
- Kotowski A., *Wartości w prawie*, [w:] A. Kotowski, A. Syryt (red.), *Wartości Unii Europejskiej w świetle art. 2 Traktatu o Unii Europejskiej*, Warszawa 2023.
- Król K., *Ruch wolnego prawa – czyli zapomniana koncepcja źródeł prawa*, [w:] Z. Kopania (red.), *Stosowanie prawa. Historia, praktyka i społeczeństwo*, Kraków 2021.
- Kuhn T., *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 2009.

- Kurczab H., *Z problemów wartości i wartościowania (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2012, nr 72.
- Leszczyński J., *Wartości w teorii prawa Jerzego Wróblewskiego*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2013, nr 2.
- Leszczyński L., Maroń G., *Pojęcie i treść zasad prawa oraz generalnych klauzul odsyłających. Uwagi porównawcze*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2013, nr 1.
- Mautner M., *Three Approaches to Law and Culture*, „Cornell Law Review” 2011, nr 96.
- Mezey N., *Law as Culture*, „Yale Journal of Law & the Humanities” 2001, nr 13.
- Mirek J., *O społecznej naturze i funkcji prawa. Analiza na przykładzie kryzysu wokół Trybunału Konstytucyjnego w Polsce z grudnia 2015 roku*, „Czas Kultury” 2020, nr 4.
- Muras Z., *Podstawy prawa*, Warszawa 2015.
- Obacz P., *Wartości w prawie międzynarodowym a prawo praw człowieka*, [w:] J. Owiński (red.), *Regionalne systemy ochrony praw człowieka wobec wyzwań dla współczesnego prawa międzynarodowego*, Kraków 2015.
- Podlaszczak J., *O wartościach*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2000, nr 7.
- Pulka Z., *Wykładnia prawa jako działanie optymalizacyjne*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2020, t. CXX, cz. 1, AUWr No. 3978.
- Raz J., *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford 1979.
- Rodzeń J., *W stronę aksjologii nauki*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 1999, nr 24.
- Safjan M., Bosek L. (red.), *Konstytucja RP. Tom I-II. Komentarz*, Warszawa 2016.
- Shaw M., *International Law*, Nowy Jork 2008.
- Sozański J., *Zasada demokratycznego państwa prawnego w polskiej praktyce prawnej*, „Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula” 2014, nr 4.
- Sylwestrzak A., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 2015.
- Tokarczyk R., *Współczesne kultury prawne*, Warszawa 2012.
- Wagatsuma H., Rosett A., *The Implications of Apology: Law and Culture in Japan and the United States*, „Law & Society Review” 1986, vol. 20.
- Walczak M., *Między dyscypliną a badaniami interdyscyplinarnymi: uwagi o metodologicznym statusie kulturoznawstwa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2010, nr 1.
- Walczak M., *Teoria paradygmatu i jej zastosowanie w naukach prawnych*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2015, nr 10.
- Wilsz J., *Możliwości psychologii jako nauki empirycznej w zakresie rozwiązywania problemów jednostki*, Poznań 2019.
- Wróblewski J., *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław 1973.
- Ziembiński Z., *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1978.
- Zimmermann J., *Wartości w prawie administracyjnym*, Warszawa 2015.
- Zirk-Sadowski M., *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa 2021.
- Żuk G., *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin 2016.

## Internet

Stawecki T., *Prawa podmiotowe – analiza teoretyczna, refleksja filozoficzna i etyczna*, Koło Naukowe Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 2020, [https://knfpifs.files.wordpress.com/2020/01/tifp\\_07a\\_prawa\\_podmiotowe\\_v.1.2.pdf](https://knfpifs.files.wordpress.com/2020/01/tifp_07a_prawa_podmiotowe_v.1.2.pdf).



**Z problemów prawa  
administracyjnego  
materialnego i formalnego  
oraz prawa finansowego:  
porównawczego i polskiego**

